Zoeken naar een verdwenen landschap

2

Inleiding

Het Groninger kustlandschap is in de loop van duizenden jaren voortdurend veranderd. Ooit een heuvelachtig gebied met bossen en vanaf dat de zee invloed kreeg op ons gebied hebben klei-, veen- en zandlagen zich afwisselend gevormd. Alleen de hoge zandruggen zoals de Hondsrug en de Zuidhorn-Noordhornrug bleven intact tot in onze tijd.

In een negen tal kaarten wordt schetsmatig de situatie onder onze voeten weergegeven. Hierbij wordt gebruik gemaakt van tijdvakken waarin grote veranderingen in het landschap plaatsvonden.

Vanaf 6000 voor christus tot en met de 15e en 16e eeuw worden ook telkens de bewoningsfases aangegeven. De invloed van de mensen op de verandering van het landschap is vooral vanaf de Romeinse tijd groot geweest. Het afgraven van veen voor brandstof en de zoutwinning uit het verzilte veen deed het land zodanig dalen dat de zee gemakkelijk toegang kreeg tot het achterland. Het veen ging drijven op het zeewater en zo versnelde het proces zich. Zo zijn bijvoorbeeld de Lauwerszee en de Dollard ontstaan. Later komen daar de ontwatering (drainage) en dijkenbouw bij die het land deed inklinken.

Deze uitgave is onderdeel van Wad een Workshop, een project van Erfgoedpartners. Binnen dit project hebben wetenschappers en inwoners van het gebied tijdens twaalf onderzoekstochten grondboringen gedaan. De bodem kan veel nieuwe kennis opleveren over het verleden. Schelpen of ander organische materialen die zijn gevonden, werden gedateerd door het Centrum voor Isotopen Onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen. De belangrijkste resultaten van deze twaalf onderzoekstochten naar de geschiedenis van het Waddengebied worden in deze brochure gepresenteerd. Voor de uitgebreide verslagen nodigen we u uit om deze te lezen op de website van Erfgoedpartners.

Zoeken naar een verdwenen landschap

Legenda kaart 0-8

- Pleistocene koppen in het landschap
- Hoge zandkoppen/eilanden
- Wad, tijdens vloed overstroomd
- Beweidbare kwelder
- Veengronden
- Tijdens stormen door de zee opgegooide zandgronden
- Zout/brak water, geulen
- Onderzoeksplaats
- Rode punt: vlaknederzetting, nog geen wierde; 600 voor Chr.
- Paarse punt: eerste reeks wierden 400 tot 200 voor Chr.
- Zwarte punt: eerste reeks wierden 400 tot 200 voor Chr.
- Bewoning op wierden

Onderzoeksplaatsen

Hoewel er veel meer bekend is geworden over de ontstaansgeschiedenis van Groningen kunnen we deze niet allemaal kwijt in deze brochure. De complete onderzoeksresultaten zijn te vinden op de website van Erfgoedpartners: www.erfgoedpartners.nl.

1 Onderzoek naar het eiland Heffezand

locatie Rottumerplaat

Zie kaart 6 en 7

Tot halverwege de 16e eeuw lag boven Pieterburen/ Westernieland het eiland Heffezand.

Hoewel het op oude kaarten staat, weet niemand meer iets van dit eiland af. Toch stonden er huizen, en kon je er hoogstwaarschijnlijk vanaf de wal heen lopen.

2 Pieterburen

locatie bij haven en ten noorden van Pieterburen

Zie kaart 7

Bij Pieterburen is onderzoek verricht naar de ondergrond en naar de kolken. Het onderzoek is uitgevoerd samen met Landschapsbeheer Groningen.

3 Den Andel

locaties bij de kerk en Streekweg

Zie kaart 2, 4 en 5

Samen met de dorpsbewoners is onderzoek gedaan naar de ontstaansgeschiedenis van dit gebied.

4 Eemshaven

locatie Wilhelminahaven

Zie kaart 0

Tijdens de uitbreiding van de Eemshaven hebben we onderzoek kunnen doen naar het vroegere landschap.

5 Het ontstaan van de Lauwerszee

locatie Lauwersmeer

Zie kaart 3 en 6

De Lauwerszee is ongeveer 500 na Christus ontstaan door veenafgraving en zoutwinning. We zijn op zoek gegaan naar sporen van deze veenafgravingen

6 Zoektocht ontstaan boerderij Zeewijk

locatie boerderij Zeewijk

Zie kaart 7 en tekening Streurman

De Noordpolder ontstond in de periode 1811-1813. Echter, vóór die tijd stond er al buitendijks een boerderij op de plek waar nu Groot Zeewijk ligt. Dat kon, omdat die plek zodanig hoog was, dat ze voldoende bescherming bood tegen het zeewater. Wij hebben onderzocht waarom deze plek geschikt bleef om zich buitendijks te kunnen handhaven

7 Punt van Reide 8

locatie Punt van Reide

Zie kaart 8

Er is onderzoek gedaan op de Punt van Reide naar de bewoningsgeschiedenis. Dit onderzoek is gedaan in samenwerking met Het Groninger Landschap.

8 Het eiland Moenkenlangenoe

locatie Rottumerplaat

Zie kaart 6 en 7

Er zijn bronnen die vermelden dat er in de 13e eeuw een eiland lag: Moenkenlangenoe.

Dit eiland lijkt door stormvloeden in stukken gesneden.

9 Het eiland genoemd in de kroniek van Emo.

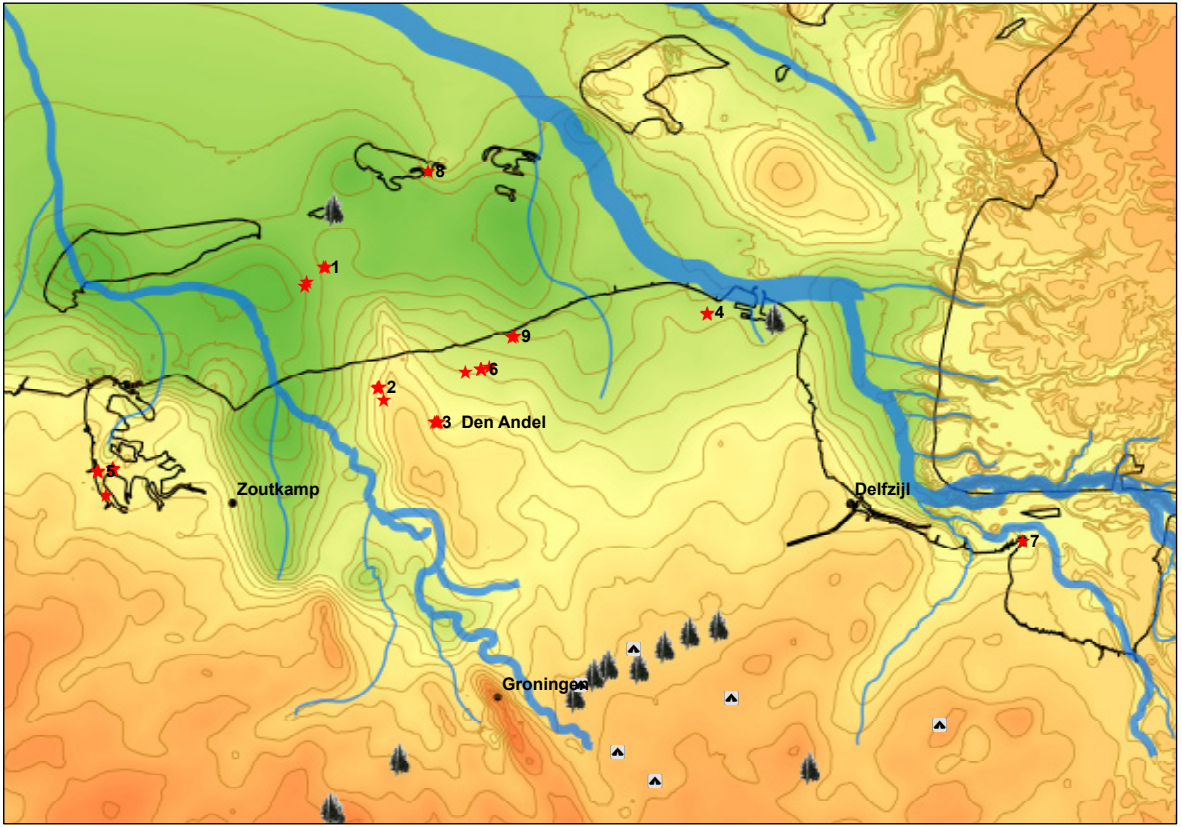
locatie Noordpolderzijl, boerderij Nieuw Hoisum, boerderij Klein Zeewijk

Zie kaart 7

Waar heeft het eiland van Emo gelegen en waar lag de omstreden gracht? Hier is al eeuwen over nagedacht. We zijn op onderzoek gegaan. Het lijkt door schelpendateringen aangetoond te kunnen worden.

Prehistorie

Rond 6000 voor Christus

Kaart 0

Groningen lag 6000 jaar voor Christus geheel buiten de invloedsfeer van de zee. De rivieren de Hunze en de Eems voerden veel zoet water af. Het landschap was tamelijk heuvelachtig en vergelijkbaar met Drenthe anno nu.

De zeespiegel lag wel zo'n 20 meter lager. Op de zandige hogere gronden groeiden dennen en eikenbossen. Bij Simonszand (nabij punt 1) werd een wortel van een den gevonden, bij de Eemshaven een stuk eik. (nabij punt 4)

Ten zuiden van de lijn Delfzijl-Groningen zijn talrijke bewoningssporen aangetroffen van jachtkampen, aangelegd door jagers-verzamelaars zonder vaste verblijfplaats.

Er leefden beren, wolven, rendieren en oerossen in het gebied.

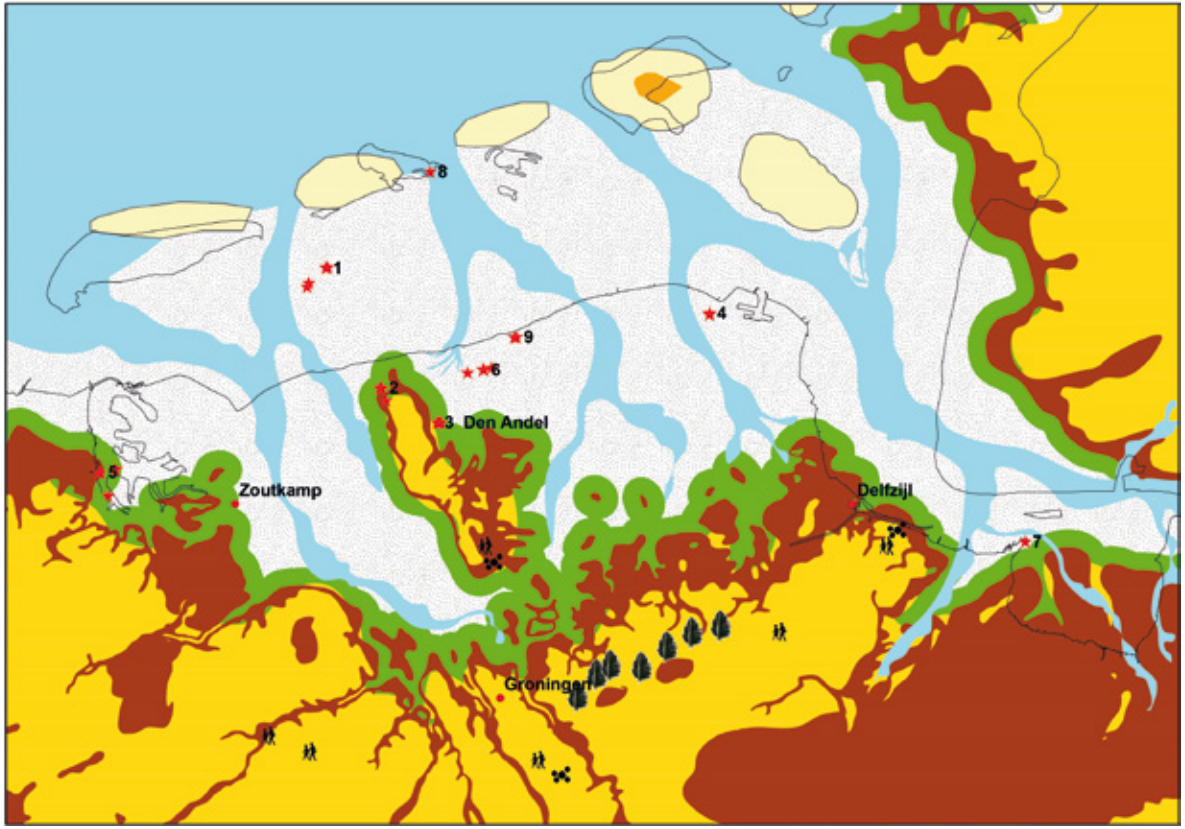

In een boring op Rottumerplaat is op een diepte van 11 m –NAP een sterke aanwijzing gevonden voor de aanwezigheid van keileem (het oude pleistocene landschap). In een archiefboring van TNO is in een boring een paar honderd meter verderop op 15 m –NAP vast keileem aangetroffen. Tussen Rottumerplaat en de kust ligt het keileem en het oud pleistoceen landschap een stuk dieper.
Bij het uitdiepen van de Eemshaven is op 17 meter diepte een stuk eikenhout gevonden en gedateerd. Hier stond waarschijnlijk ooit een eikenbos.
En na een zware storm is een stuk wortel gevonden op Simonszand, die los was geslagen uit de geul.
Het veen en de schors zaten er nog op!

Hunebedtijd

3800 tot 2500 jaar voor Christus

Kaart 1

De zeespiegel was in deze periode ongeveer vijf meter lager dan nu. De hunebedbouwers hadden hun posities ingenomen in het gebied. Het hunebed van Noordlaren op de Hondsrug is bekend, maar ook bij Heveskesklooster, nabij Delfzijl, is een klein hunebed met een grafkist aangetroffen (het hunebed is te zien in het Muzeeaquarium in Delfzijl).

En ook bij het Wetsingermaar, dicht bij Winsum, zijn resten van een nederzetting aangetroffen uit de hunebedtijd. Dit gebied wordt het Hoog van Winsum genoemd, omdat hier het pleistocene landschap een stuk hoger ligt dan de omgeving. In deze periode kwam de zee ook in het lager gelegen deel ten zuiden van dit hoog over het land, waardoor dit een eiland werd. Op dit eiland is een stenen bijl bij Ranum en een trechterbeker bij Lutje Saaksum gevonden. Het eiland is eigenlijk onderdeel van de voortzetting van de Hondsrug, die zelfs tot voorbij Pieterburen doorloopt.

Op de zandkoppen tussen Schildwolde en Siddeburen zijn tevens bewoningssporen aangetroffen.

Als geheel moet het landschap een geweldig jachtgebied geweest zijn. De mensen zullen gebruik hebben gemaakt van kano's en op vis en wild hebben gejaagd. In het zuiden was veel hoogveen en naar het noorden toe meer laagveen, dat overging in kwelders en wad. Dit maakte het landschap zeer divers. In deze tijd waren er voornamelijk dennen op de zandgronden, berken op het veen, samen met lindebomen en eiken. Alle dieren die we nu kennen, zoals varkens, kippen en koeien waren er toen ook al. De rendieren waren al verdwenen, maar de oeros leefde nog.

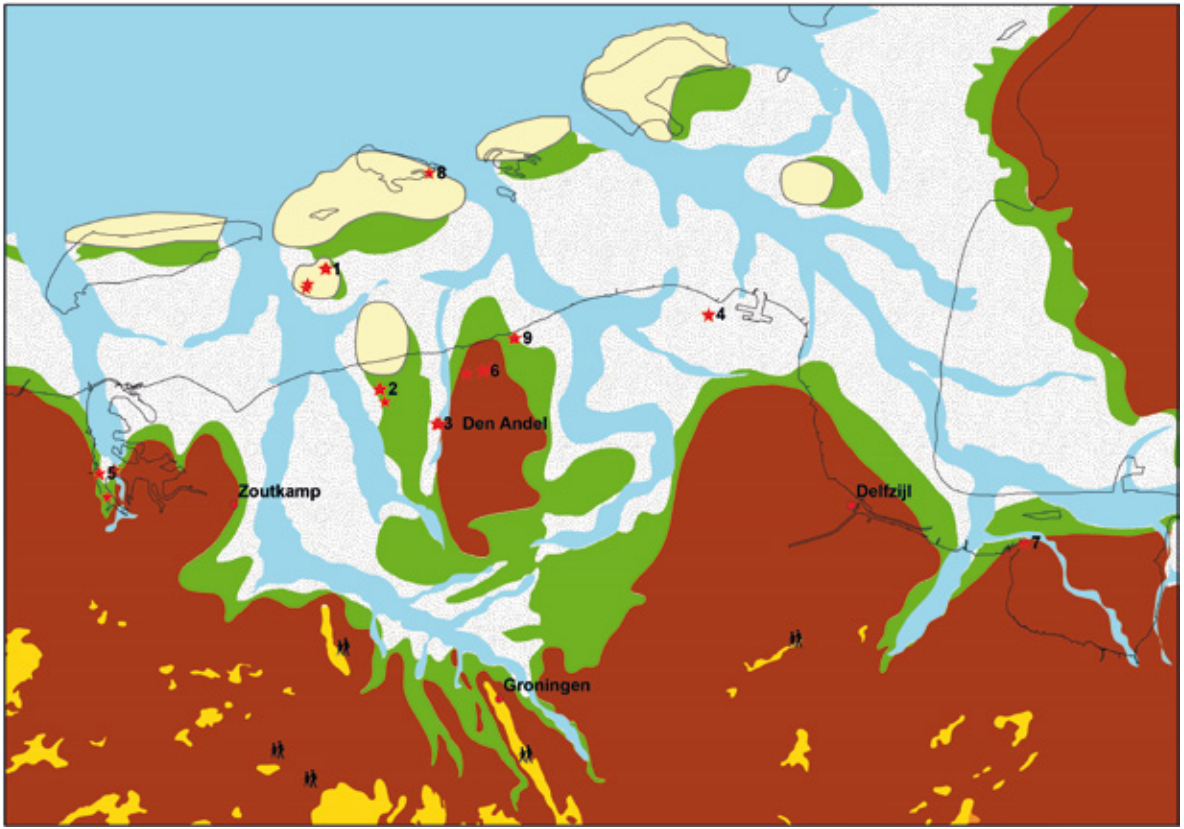
Er zijn steentijdvondsten bij Winsum/Wetsingermaar bekend. Zoals vuurstenen gebruiksvoorwerpen, verbrand botmateriaal, houtskool en scherven van 4600 jaar oud op circa 2,5 meter diepte, onder een kleilaag. Dit duidt op een permanente bewoning. Ook zijn er zeer grote stenen aangetroffen. Mogelijk zijn deze keien gebruikt als graftombe of steenkistgraf. Deze vondsten zijn gered door Gert Jan Visser en worden nu bewaard bij de Almaheerd te Bedum.

Harm Jan Streurman en Gert Jan Visser bij de Almaheerd bij Bedum.

Bronstijd

1900 tot 800 jaar voor Christus

Kaart 2

De stijging van de zeespiegel ging in deze periode zeer geleidelijk. Omdat zoet water drijft op zout water steeg ook het grondwaterpeil langzaam. Hierdoor ontstond op grote schaal veengroei. Het eiland het Hoog van Winsum bij Wetsingemaar verdween langzaam onder het veen. Deze veengroei zien we vooral vanuit het zuiden van de provincie naar het noorden toe oprukken. Op het veen groeiden nog wel berken, maar de provincie werd een groot haast onbewoonbaar moeras. De Hunze bleef intact als een zeearm met eb en vloed bewegingen. Alleen op de hoge zandkoppen, zoals de Rug van Siddeburen, de Hondsrug en Noordhornrug was bewoning mogelijk. De lagere gebieden werden enkel gebruikt als jachtgebied.

Aan het eind van deze periode, rond 800 voor Christus, begint een stormachtige periode van circa. 50 jaar.

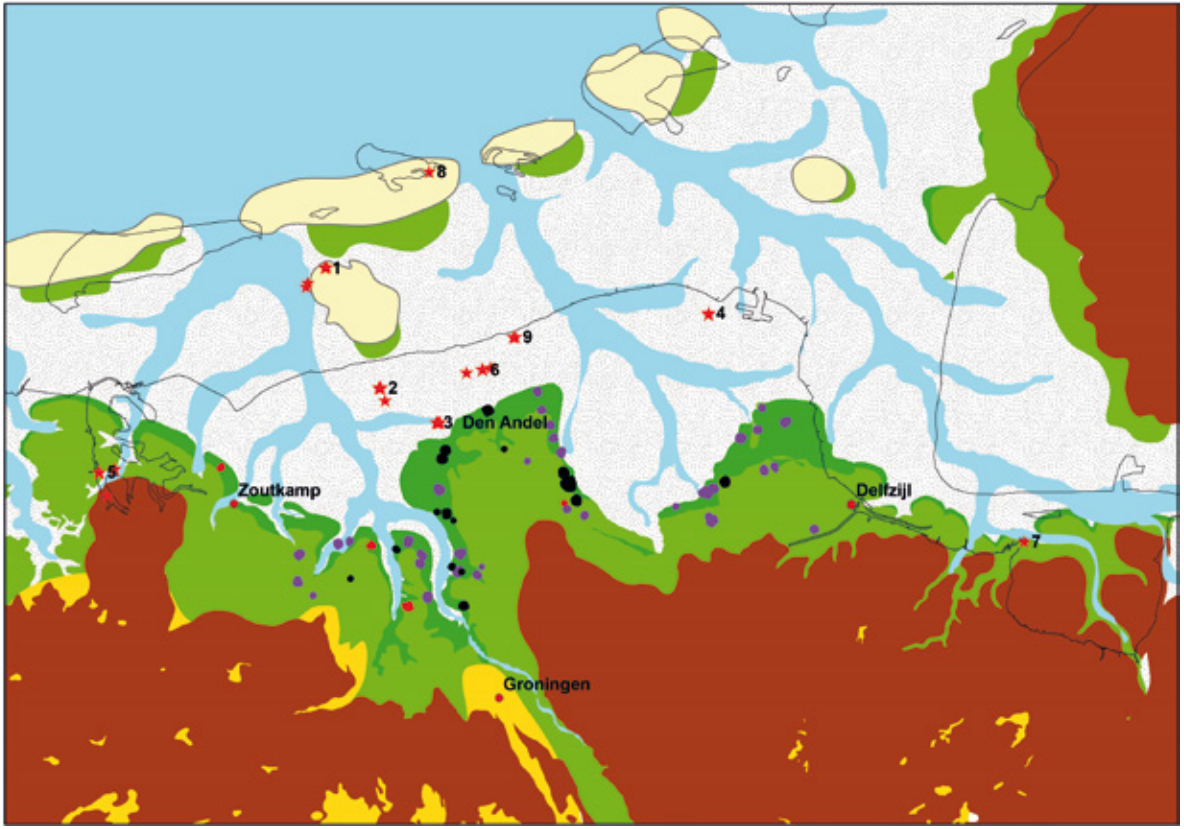

Onderzoek bij Den Andel (punt 3) heeft uitgewezen dat er via een geul veen werd afgevoerd vanuit het achterland. Mogelijk de voorloper van de huidige Oude Weer die nu nog als een sloot in het landschap ligt.
Ook is er in Den Andel een stormvloedlaag opgeboord van 800 jaar na Christus op 1,5 meter - NAP.
Deze stormvloedlagen, neergeworpen vanuit de zeegeul die het land in stak, hebben als basis gediend voor de meer zuidelijk gelegen kwelderwal waarop onder andere Warffum, Breede en Baflo liggen.

Begin bewoning op de wierden

600 tot 200 jaar voor Christus

Kaart 3

In deze periode treden er spectaculaire veranderingen op in het Groningse landschap. Door de stormachtige periode rond 800 voor Christus zijn er in relatief korte tijd oever- en kwelderwallen ontstaan. Tegelijkertijd is er veel veen weggespoeld of bedekt met een laagje klei. Wanneer alles tot rust is gekomen, ontdekken pioniers 200 jaar later een zeer aantrekkelijk landschap. Achter de hoge kwelderwallen heeft zich een uitgestrekt weidegebied gevormd met kweldergras. Op een paar locaties hebben deze pioniers ook gewoond, namelijk bij Vierhuizen en onder Middelstum (Boerdam) en mogelijk ook bij Ezinge, Joeswert en Eenrum. Pas na een tweede stormperiode, circa 350 voor Christus, vormt zich een nieuwe verhoogde kwelderwal en ontstaat er intensievere bewoning, nu in de vorm van wierden (opgehoogde woonplaatsen). In deze tijd wordt de mens landbouwer en neemt de grond in eigendom. Het noorden van de provincie wordt beloopbaar voor vee. De bewoners houden paarden, varkens, koeien en kippen. Ook de oeros is er nog.

Als de zee dichterbij komt gaan ze niet meer weg zoals de Hunebedbouwers deden, maar beschermen ze hun bezit. Waar de mens eerst op vlakke nederzettingen woonde, moeten ze nu wierden bouwen en waarschijnlijk ook al kleinere ringdijkjes.

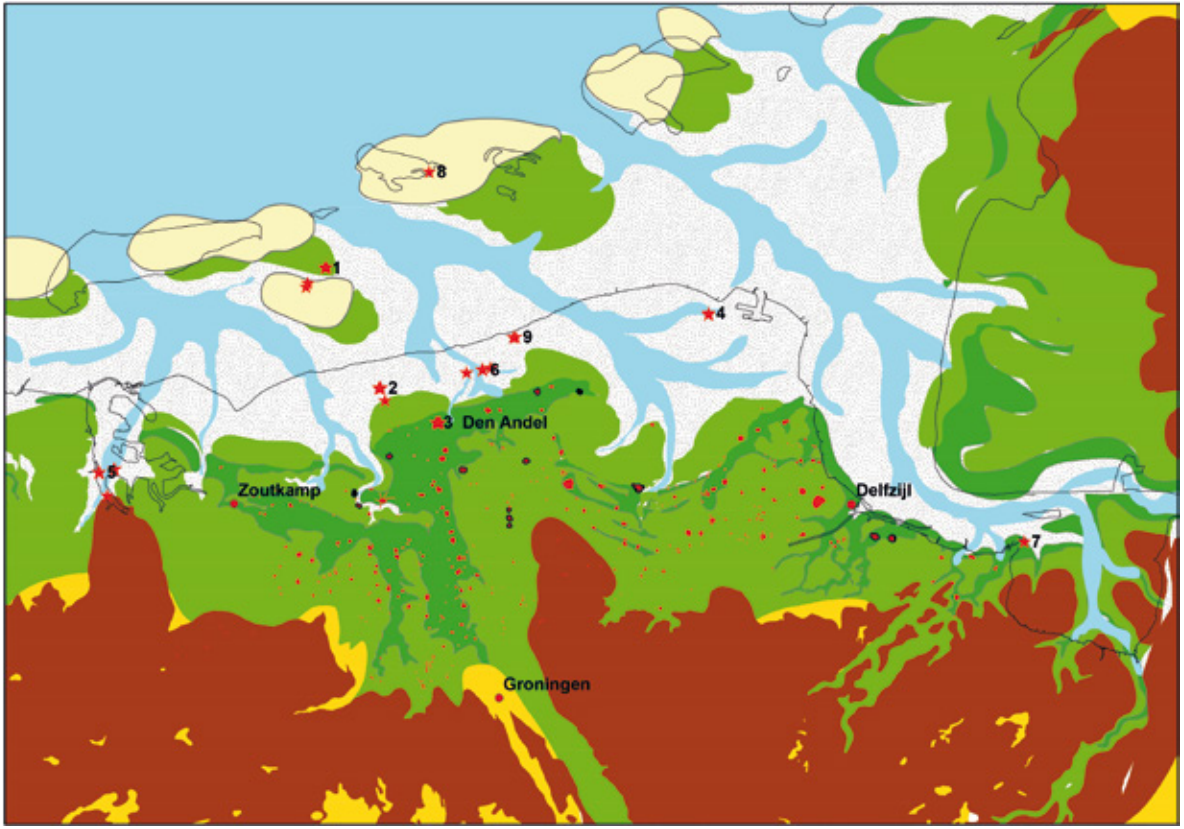

Er was veen voor brandstof in de buurt, kwelders om vee op te weiden en de Waddenzee om te vissen. Het Lauwersmeergebied was nog geheel met hoogveen bedekt. Daar waar het zoute zeewater het veengebied indrong, verzilte dit veen en werd geschikt om zout uit te winnen.
Tijdens het onderzoek met Staatsbosbeheer in het Lauwersmeergebied is veen opgeboord.

Romeinse tijd

100 jaar voor tot 300 jaar na Christus

Kaart 4

Het lage land tussen de oever en kwelderwallen was nu zo hoog opgeslibd dat er hier ook bewoning mogelijk was, veelal op lage wierden. Dit was de meest intensieve bewoningsfase. Het klimaat was rustig, met weinig zware stormen. Het is zelfs mogelijk dat er wierden zijn geweest ten noorden van onze huidige kustlijn. De bevolking dreef handel met de Romeinen, getuige de latere vondsten van munten en Romeins aardewerk. In het Marnegebied verhinderde alleen de Hunze de bewoning. Van het Fivelgebied is betrekkelijk weinig bekend, het was waarschijnlijk een uitgestrekt waddengebied. Wel weten we dat er bewoning is geweest in Westeremden. Het Romeins landschap ligt in Groningen gemiddeld een meter onder het NAP.

Bij Den Andel (3) is een diepe geul van 3 meter aangetroffen uit deze tijd, een voorloper van de Oude Weer. Ook is er een scherf van een Romeins amfoor gevonden aan de oostkant.
Het Lauwersmeergebied was ook in de Romeinse tijd nog een groot veengebied.
Door de intensieve bewoning werd het in een groot tempo opgebruikt als turf. Doordat de zee het land indrong en het veen zout maakte, werd ook dit zoute veen gebruikt voor zoutwinning.
Dit alles verlaagde het maaiveld aanzienlijk.

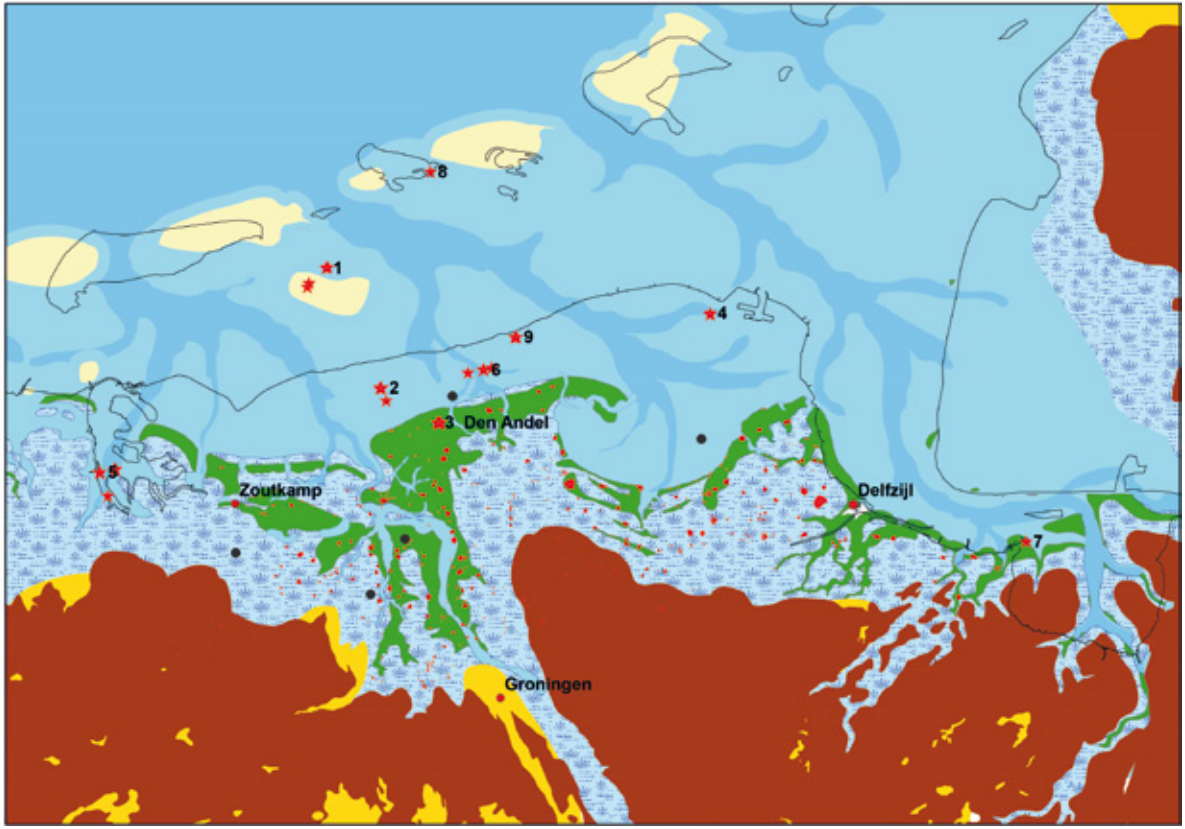

Donkere eeuwen

300 tot 600 jaar na Christus

Kaart 5

De situatie veranderde in deze periode drastisch. Door de bodemdaling kwam de zee steeds verder het land in. In combinatie met het afgraven van veen, ontstonden grote zeegaten. Daarnaast ontstonden brede geulen die het achterland overspoelden met zeewater. Het land werd hierdoor onbruikbaar voor veeteelt. Alle lage wierden raakten ontvolkt en zelfs op de grote wierden op de hogere kwelderwallen woonden minder mensen.

In deze periode ontstonden de eerste voorlopers van de geulen als de Oude Weer, de Oude Delthe, de Grote Heekt en de Kleine Heekt.

Deze geulen veroorzaakten veel ellende, het gebied was niet meer leefbaar. De vele brakwaterkokkels in de huidige bodem leverden het bewijs voor veel stagnerend zeewater. Er ontstond een moerassig gebied.

Dit bewijst dat er extreme omstandigheden waren, die de mensen deed vertrekken. We zien in deze periode ook het begin van het ontstaan van de Lauwerszee.

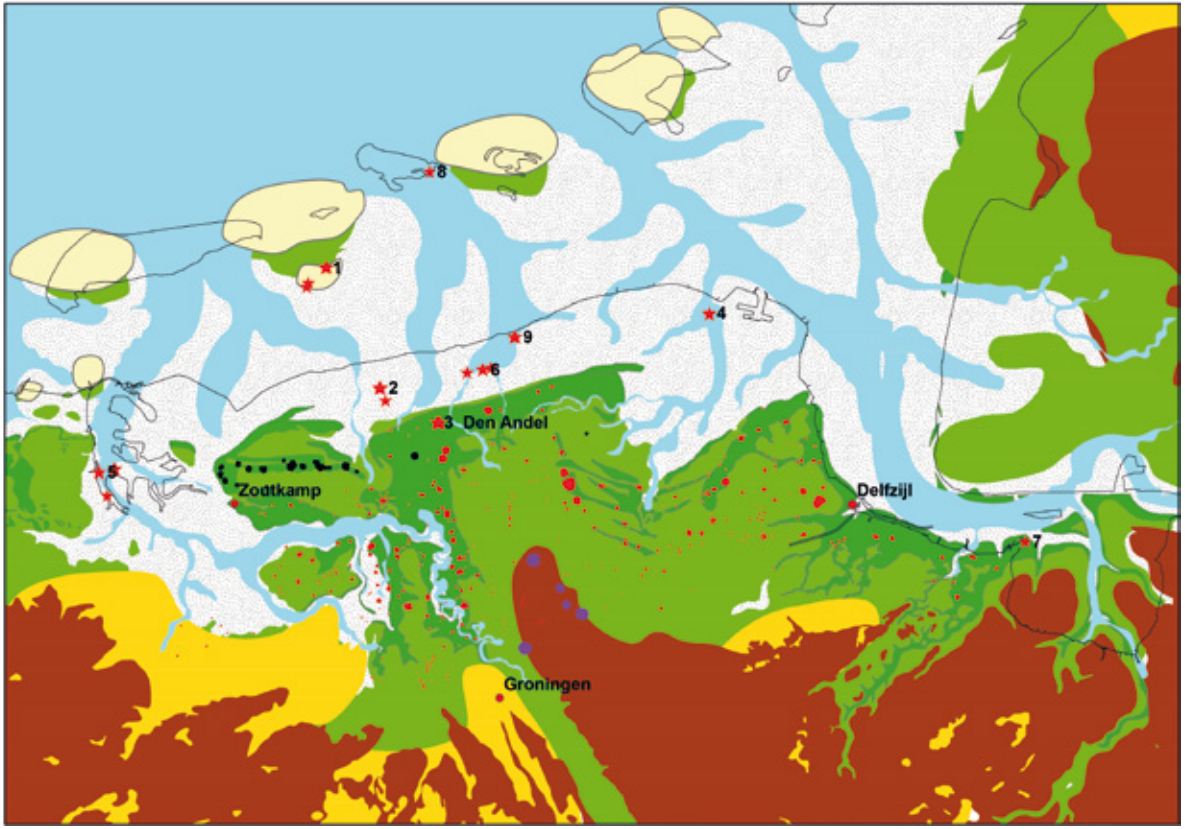

De Lauwerszee ontstaat, er komt veel materiaal los en via de stromingen oostwaarts slibt de Hunze dicht en ontstaan zandplaten.
De voorloper van de Oude Weer verbreed en verdiept zich en gooit een oeverwal op aan de westkant, waar later de bewoning op ontstaat.
Tijdens een boring vlakbij Den Andel werden schelpen gevonden die wijzen op het bestaan van de Oude Weer in deze woelige tijd.

Nieuwe bewoning

650 tot 1000 jaar na Christus

Kaart 6

De Lauwerszee begint steeds meer vorm te krijgen. Er wordt veel materiaal verplaatst en dit heeft grote invloed op het landschap. Er worden nieuwe kwelderwallen gevormd, waarop bijvoorbeeld de wierdenrij Ulrum, Leens, Wehe Den Hoorn ontstaat. Gelijktijdig begint de noordwaartse tak van de geul de Hunze langzamerhand dicht te slibben, De rivier stroomt nu in westelijke richting naar de Lauwerszee. Door de zeearmen van de Lauwerszee wordt het Humsterland nu een eiland en Middag een schiereiland.

Langs en parallel aan de oude kwelderrug in het noorden ontstaat een langgerekte kwelderwal. Deze ligt tussen Eenrum en Uithuizen. Later is hier de oude dijk opgelegd. In de Fivelbaai ontstaan in deze tijd zandplaten. Hierop is nog geen bewoning mogelijk. De bewoning op de oude hoge wierden nam weer toe.

Door de dichtslibbing van de noordelijke tak van de Hunze door materiaal van de Lauwerszee en veranderende stromingspatronen op de Waddenzee, ontstaat voor de kust het eiland Heffezand en de aanzet voor Moenkenlangenoe, de voorloper van Rottumerplaat en- oog.

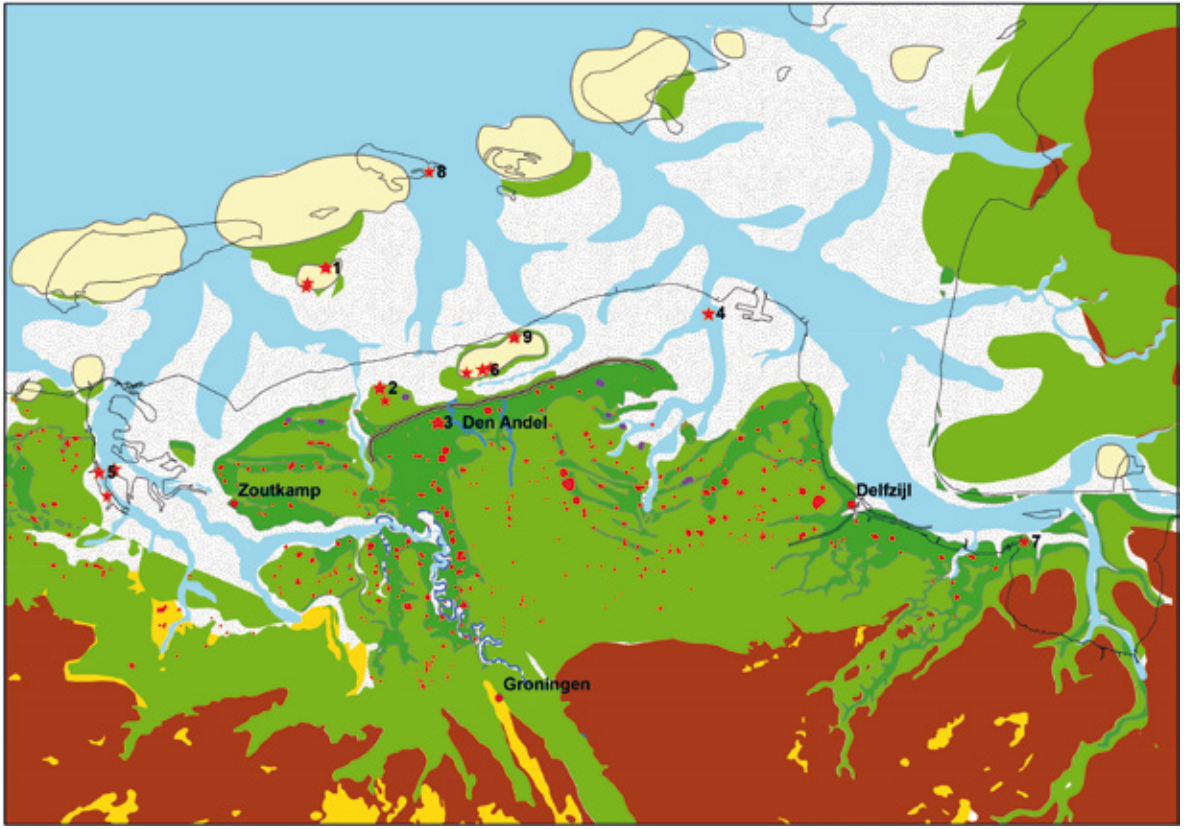
De eerste bewoning van Den Andel ontstaat op een oeverwal van de Oude Weer.
Doordat de zee het land overspoelde en al het veen zout maakte, werd ook dit zoute veen gebruikt voor zoutwinning. Vaak moest hiervoor eerst de kleilaag verwijderd worden. Deze petgaten zijn tijdens het onderzoek aangetroffen. Ze liggen nu onder water.

Tijd van de monniken en kloosters

1000 tot 1300 jaar na Christus

Kaart 7

In deze periode ontstond een nieuwe reeks kwelderwallen ten noorden van de oude kwelderwallen. Het eiland, dat in de kroniek van Emo en Menko wordt vermeld, was wellicht zo'n nieuwe kwelderwal. Verder vormde zich een nieuwe wal achter Uithuizen waarop later Uithuizermeeden ontstond.

De Fivel slibde steeds verder dicht. Aan het eind van deze periode vond ook hier bewoning plaats.

In deze tijd werden de eerste kloosters gebouwd. Deze hebben grote invloed gehad op de vorming van het landschap. Door middel van inpolderingen, waterwerken, sluizen, dijkbouw en de aanleg van de Zeeborg (de oude dijk werd zo genoemd) werd het water steeds meer gestuurd.

In deze tijd is Den Andel als dorp ontstaan en is de eerste zeedijk (Oude Dijk) aangelegd.

Bij de Eemshaven slibde een oude zijtak van de Eems, een geul die reeds lang bestond, langzaam dicht. Samen met Stichting Landschapsbeheer Groningen is geboord op een opmerkelijk hoge plek achter de haven van Pieterburen, die in de volksmond Martensploatske wordt genoemd. (Gronings voor klein boerderijtje)

Door de grondboringen bleek dat dit een natuurlijke ophoging (van enkele meters!) is, gevormd door opslibbing van zand. Geconcludeerd werd dat dit hoogstwaarschijnlijk een onderdeel is geweest van de oeverwal waar Pieterburen op is ontstaan. Het lijkt erop dat men voor de afwatering vanaf het zuiden deze wal heeft doorsneden met de Pieterbuurstermaar. Hierdoor is er een kleine woonplaats overgebleven. Waarschijnlijk is deze plek al van voor de bedijking bewoond geweest. Op de foto is te zien hoe een kwelderlaag langzaam maar zeker wordt opgebouwd tot een meters hoge rug.

Oorlog om een eiland

(1231-1250 na Christus)

De kennis die we hebben over de 13e eeuw is voor een groot deel te danken aan de kronieken die de abten Emo en Menko hebben geschreven vanuit hun klooster in Wittewierum.

In zijn *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* beschrijft Emo van Huizinge (1175-1237) een eiland (insula) waar de bewoners van Eenrum en Uithuizen dertig jaar lang om hebben gevochten. Waar dit eiland lag, was lange tijd onbekend. Beide dorpen meenden namelijk het eigendom te hebben en omdat de kwelders een kostbaar bezit waren voor het weiden van vee legden beide dorpen hun geschil voor aan de rechter. Die bepaalde dat de Eenrummers één deel mochten bezitten en de Uithuizenaren drie delen. De Eenrummers konden makkelijk naar het schiereiland lopen omdat zij op hogere gronden woonden. De Uithuizenaars moesten echter een geul oversteken.

De oorlog speelde zich af rondom een gracht die het water vanuit het binnenland naar zee afvoerde.

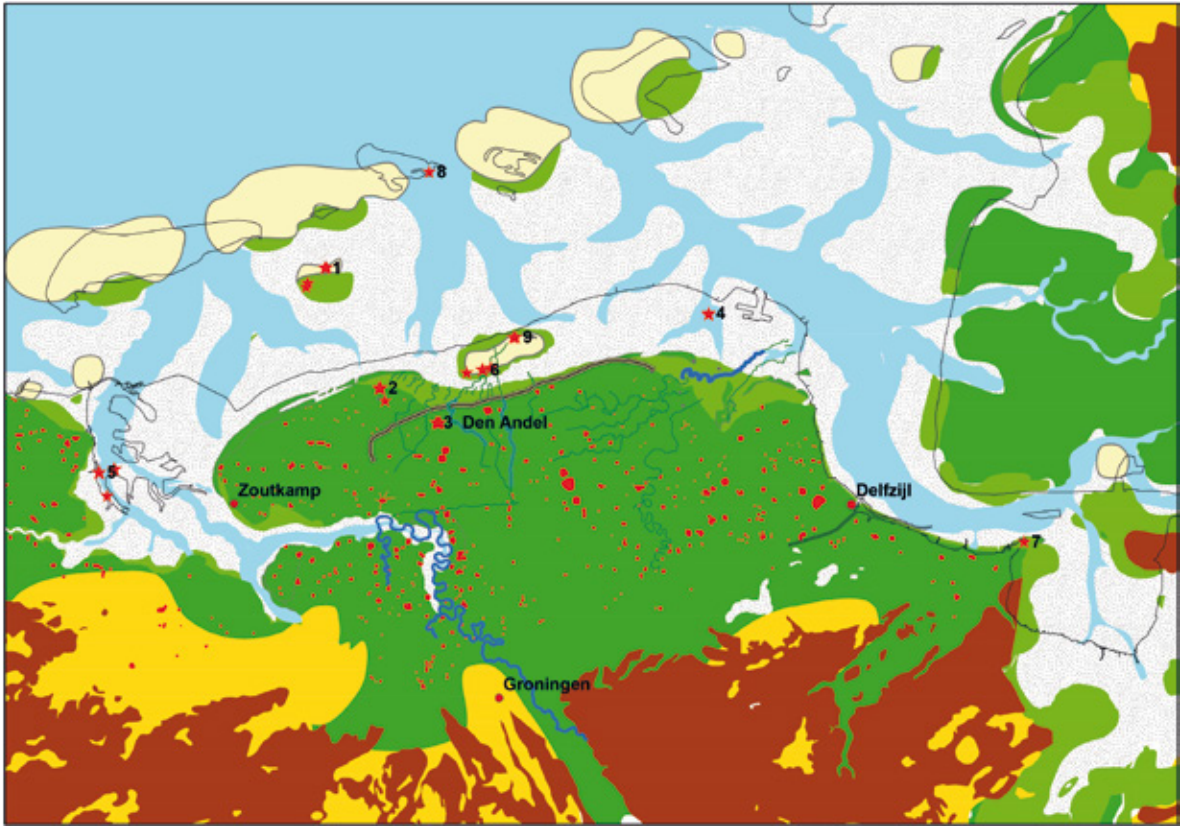
Vermoed wordt dat dit de Oude Delthe is, tussen Warffum en Usquert.

De ene partij gooide de gracht dicht en de andere partij groef hem weer open, zo vermeldt de kroniek. De kerk in Usquert werd in brand gestoken. De Eenrummers vielen ook Westeremden binnen, maar door een verschrikkelijke mist en veel klokgelui sloegen ze op de vlucht. Meer dan 400 aanzienlijken werden gedood; op de openbare weg nog wel. Dat gold destijds als een zwaar vergrijp. Pas in 1250 werd er vrede gesloten waarbij de Eenrummers één vierde en de Uithuizenaars drie vierde van het eiland kregen.

WADDENZEE
GROOT ZEEWYK
EMO'S EILAND
LITHUIZEN
OUDENDYK
USQUERT
DEN ANDEL
OUDEWEER
WARFFUM
OUDE DELTHE
BEDUM
BAFLO
WESTEREMDEN
WESTERWYTWERD
[WIGBALDESWERF]

Stormen en dijkdoorbraken

1300 tot 1500 jaar na Christus

Kaart 8

De bij de vorige kaart genoemde Eemsgeul slibde verder dicht door veranderende stromingen ten gevolge van stormvloeden. Er ontstonden zandplaten (kwelderwallen) ten oosten van Uithuizermeeden, waar nu Roodeschool en Oosteinde liggen. Er werd een nieuwe dijk aangelegd van Uithuizermeeden naar het zuidoosten, richting Godlinze.

In deze tijd herhaalde zich het proces van het ontstaan van de Lauwerszee

De vele stormen die plaatsvonden en het verdwijnen van het veen in het Dollardgebied veroorzaakten forse dijkdoorbraken, al ging dit in fases. Er ontstonden een oostelijk tak en een westelijke tak van de Dollard. Dit alles vond plaats tussen de periode 1450 tot aan 1650 na Christus.

De Punt van Reide is in deze periode intact gebleven. Tijdens een zoektocht, samen met vrijwilligers van Het Groninger Landschap, zijn het dorp Westerreide en de schansen uit de Tachtigjarige Oorlog gelokaliseerd.

Ook Emo's eiland wordt tijdens deze periode door grote geulen doorsneden. Waarschijnlijk is er geen bewoning meer in deze tijd. Vanaf 1650 is er pas weer bewoning.

Groot Zeewijk (9) wordt in 1680 weer bewoond. Dan is het mogelijk om buitendijks hier te wonen.

Het eiland Moenkenlangenoe als zodanig is verdwenen en de overgebleven eilanden Bosch, Corenzand en Heffezand werden kleiner. Wel weten we dat er in deze tijd bewoning was op Heffezand, Rottum en Bosch.

Colofon

Deze brochure is gemaakt in opdracht van stichting Erfgoedpartners en bevat de resultaten van het onderzoeksproject Wad een Workshop. Dit project werd georganiseerd door Erfgoedpartners in nauwe samenwerking met wetenschappers van de Stichting Verdronken Geschiedenis, Staatsbosbeheer, Het Groninger Landschap en Landschapsbeheer Groningen. Wad een Workshop was financieel mogelijk door bijdragen van de provincie Groningen, de gemeente Eemsmond, het Loket Levende Dorpen, Loket Leefbaarheid en de Verhalen van Groningen.

Foto's
Henk Postma 1, 15, 19, 21, 28, 30, 31
Bert Holtkamp blz. 4
Laurent Pietens blz. 9
Yvonne Nijlunsing blz. 11, 13, 23
Hidde Feenstra blz. 17

Illustraties
Marien Bügel blz. 2
Harm-Jan Streurman blz. 25

Tekst
Harm Jan Streurman, Yvonne Nijlunsing,
Anna van der Molen

Eindredactie
Thea Pol

Kaarten
De kaarten zijn gebaseerd op de paleogeografische kaarten van P.C. Vos, Deltares en aangepast door Koos de Vries en Harm-Jan Streurman (Vos, P.C., 2015. Origin of the Dutch coastal landscape. Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene, described and visualized in national, regional and local palaeographical map series. Barkhuis, Groningen, 359 pp.)

Vormgeving
Bert Holtkamp

Drukwerk
Drukkerij Tienkamp

ERFGOEDPARTNERS